

УДК 37(477)

Коляденко Ольга Володимирівна

аспірант I-го року навчання спеціальності 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» кафедри теорії та історії педагогіки, начальник відділу навчально-організаційної роботи НМЦ стандартизації та якості освіти

Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

o.yanko@kubg.edu.ua

ІДЕЇ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ПРО МЕТУ І ЗАВДАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті розглядаються ідеї Бориса Грінченка про мету і завдання національної школи. Проаналізовано праці видатного педагога та інтерпретаційні розвідки наступників-провідників українських ідей, науковців останньої третини ХХ століття щодо розвитку Борисом Грінченком міркувань про мету і завдання розбудови української школи. Показано, що педагог обґрунтував необхідність організації школи, національної за змістом освіти і за духом, яка мала бути загальнодоступною, рідномовною і взаємодіяти з соціальним середовищем.

Ключові слова: Борис Грінченко; національна інтелігенція; національна школа; рідна мова; самоосвіта вчителя.

Соціально-політична, культурна ситуація, що склалася сьогодні в Україні, характеризується масовим тяжінням громадян до національних духовних джерел, їхнім прагненням поцінувати і поширювати національні культурні надбання, традиційні цінності, вироблені українським народом упродовж тисячоліть. У суспільній свідомості, у тому числі в педагогічній, виникають нові пріоритети. Освіченість і вихованість залишаються непроминальними цінностями, водночас затребуваними стають такі якості особистості, як громадянськість, патріотичність. У їх формуванні великого значення набуває багатий досвід кращих вітчизняних попередників-просвітителів, серед яких одне з чільних місць займає Борис Грінченко (1863-1910), видатний український письменник, літературознавець, педагог, учений, історик, перекладач, мовознавець, лексикограф, соціолог, етнограф, журналіст, громадський діяч, який уособив зразок безкомпромісного служіння українській національній ідеї.

Метою статті є розкриття думок видатного українського просвітника Б. Грінченка про мету і завдання національної школи, яку він прагнув розбудувати на теренах Вітчизни.

У своєму дослідженні спираємося на аналіз праць видатного педагога та на інтерпретаційні розвідки наступників-провідників українських ідей – насамперед В. Дурдуківського, та науковців останньої третини ХХ століття – М. Веркальця, А. Животенко-Піанків. Однак згадані дослідники не виокремлювали винесене у заголовок нашої статті питання щодо розвитку Борисом Грінченком міркувань про мету і завдання розбудови національної школи.

Крізь ґрунтовні праці В. Дурдуківського «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» (1929 р.), М. Веркальця «Педагогічні ідеї Б.Д.Грінченка» (1990 р.) та А. Животенко-Піанків «Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка» (1999 р.) проходить ключове твердження про те, що видатний освітянин і громадський діяч вважав метою і завданням національної школи розвиток, зміцнення, виховання розуму дитини, виховання здатності й охоти до самоосвіти [2; 3; 10]. Дослідники погоджувалися з висновком Б. Грінченка про те, що сучасна йому школа не могла дати українським дітям потрібних їм знань, водночас знання, яке дає школа, може і повинне бути лише засобом розвитку розумових сил дитини, а всі шкільні науки повинні відповідати цій головній меті школи, а не готувати передчасно дитину до якогось, може, зовсім не властивого їй практичного діла [2, с. 29; 3, с. 35; 10, с. 104].

Вивчення праць Б. Грінченка засвідчує, що від початку публіцистичної діяльності він приділяв багато уваги проблемі національної освіти на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Вже починаючи з 1883 р. з'явилися його перші виступи в Санкт-Петербурзькому педагогічному журналі «Русский начальный учитель», пов'язані з актуальною освітньою тематикою. Наголосимо: тоді Б. Грінченку ще не виповнилося й 20-ти років. Це стаття «Змиевские педагогические курсы» (1883 р.), далі - «Письмо в редакцию» (1884 р.), «Письма учителей и

учительниц об эмеритальной кассе» (1884 р.), «Школы Змиевского уезда Харьковской губернии» (1884 р.), «Цель народной школы» (1885 р.).

Уже у першій своїй публікації «Змеевские педагогические курсы» (1883 р.) просвітник сформулював таку ключову ідею: чим досконалішим буде учитель як фахівець, тим успішніше навчатиме школярів вже першої публікації діяча була ідея про те, що аби успішно навчати учнів. А для цього учитель повинен постійно вдосконалюватися, має відбуватися саморозвиток, чому й сприяє робота вчительських курсів з підвищення професійної освіченості. це має забезпечуватися завдяки його саморозвитку та навчанням на вчительських курсах [4, с. 486]. У цій статті Борис Грінченко висловив занепокоєння з приводу того, що на курсах жінок-учителів значно більше, ніж чоловіків [4, с. 486], констатував низький рівень педагогічних знань учителів-жінок зі спеціальною освітою. Він також зазначав, що й серед чоловіків-учителів практично не було осіб з вищою педагогічною освітою.

Аналізуючи у статті роботу педагогічних курсів, що діяли у містечку Зміїв під Харковом, Б. Грінченко позитивно оцінив проведення показових відкритих уроків у школі, яка функціонувала при курсах, після чого відбувалося обговорення відвіданих занять відповідно до тогочасних принципів і вимог вітчизняної дидактики. Наприклад, «стосовно [викладання – прим. О. Коляденко] російської мови, – читаємо в дописі, – були критично проаналізовані методи навчання грамоти, пояснювального читання та опанування граматики у зв'язку з письмовими роботами та було зроблено висновки щодо того, який метод найкраще застосовувати» [4, с. 484]. Борис Грінченко зазначив, що слухачі одностайно дійшли думки, що найбільш раціональним способом повинен вважатися аналітико-синтетичний [4, с. 484]. Крім того, просвітник розкритикував методику сучасних йому російських педагогів Й. Паулсона та М. Бунакова, які пропонували на всіх без винятку уроках запроваджувати елементи грамоти [4, с. 484].

Як практикуючий вчитель, у статті Б. Грінченко приділив значну увагу пояснювальному читанню, розкриттю його характеру та мети в народних

школах. Він окреслив хиби діючих підручників з російської мови, бо вони не містили виховного матеріалу та вправ на розвиток логічного мислення [4, с. 484].

На жаль, зауважував діяч з приводу роботи курсів, незадовільною виявилася робота математичної секції, де «курсанти були лише пасивними слухачами» [4, с. 484].

Варто додати, що, як встановив М. Веркалець, працюючи народним вчителем, просвітник відкидав такі прийоми у навчанні, як зазубрювання, неусвідомлене запам'ятовування, протиставляючи їм розвиток образного, абстрактного мислення, залучаючи учнів до самостійного читання, написання рецензій на прочитані книги, обговорення прочитаного [2, с. 9].

Уже у 1885 р. у статті «Цель народной школы» головними завданнями школи Б. Грінченко визначив формування розвиненої людини, спроможної засвоїти світоглядні, морально-етичні, естетичні, психолого-етнографічні особливості своєї нації. Діяч писав, що нова школа має поєднувати розумовий розвиток і виховання дитини. Водночас він не вважав головним завданням школи «наповнення учнівських голів певною сумою знань». Суть народної школи убачав у тому, «щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності» [7, с. 504].

Щоб забезпечити високий рівень викладання, наголошував Б. Грінченко, педагог повинен мати й всі необхідні матеріальні умови для праці – як у школі, так і вдома, і «тільки тоді вчителі стоятимуть на належній висоті, коли думку про швидше засвоєння учнями того чи іншого повідомлення не супроводжуватиме думка про порвані чоботи чи пальто. Тільки тоді вчителі стануть повністю народними вчителями. Тільки тоді й суспільство інакше гляне на народних учителів, тільки тоді вони здобудуть визнання та вплив у сучасному житті...» [7, с. 491].

Міркування про освіту пронизують значну частину літературно-публіцистичної спадщини Бориса Грінченка. Ідею створення української

національної школи вважаємо першочерговою серед його освітніх ідей. До її обґрунтування він підійшов з історичної, філософської, соціологічної, педагогічної і психологічної позицій, виявивши високу обізнаність і глибину аналізу. «Уся книжна та шкільна справа прийшла до нас,— писав він,— із Візантії вкупі з християнством... Школи були при монастирях та при великих кафедральних церквах. Учено тільки читати, а хто хотів вищої науки, то той ще вчився писати й лічити (рахувати). Хто ж хотів засягти найвищої науки, той навчався грецької мови, читав книжки грецьких письменників і силкувався й сам писати на такий зразок, як вони» [6, с. 400].

Як слушно стверджував дослідник спадщини Б. Грінченка Михайло Веркалець: «У ряді праць Борис Грінченко ілюструє свої роздуми про школу історичними фактами з минулого України, звертається до яскравих постатей українських жінок, таких як високоосвічена волинська княгиня Ганна Корецька, яка переймалася проблемами національної школи, Олени Горностаєвої, Галини Гулевич, Ганни Гайської, Раїни Ярмолинської та інших, які брали активну участь у релігійно-просвітительському русі, у тому числі в організації церковних товариств, а також відігравали важливу роль у політичному житті України, створюючи монастирські школи та дитячі притулки» [2, с. 35]. Дослідник доводив, що Б. Грінченко із захопленням описав героїчні вчинки у боротьбі проти польської шляхти організаторки шкіл для селянських дітей Ганни Борзобогата-Красенської, яка повела озброєний загін гайдуків-артилеристів проти самого короля і завдала королівським військам поразки [2, с. 35]. Ми теж вважаємо, що наводячи ці приклади, Б. Грінченко намагався сприяти пробудженню національної свідомості читачів-українців, спонукати їх до замислення над своїм соціально-культурним становищем.

У статті «Якої нам треба школи» (1907 р.) Б. Грінченко висловив таку важливу педагогічну аксіому: «Як не можна жити за зразком іншого народу..., точно так не можна виховувати, виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б не була вона чіткою і добре обдуманною» [9, с. 91]. Він

вважав, що кожний народ у цьому відношенні повинен пробувати свої сили, доводив, що українська школа має повне право на самобутність і оригінальність, яка відрізняє її і від західноєвропейської, і від російської педагогічної традиції [9, с. 92]. У згаданій статті Борис Грінченко висловив важливе міркування щодо значущості хорошої освіти для українських дітей: «...рідна школа легко й швидко навчатиме наші діти, а потім вони ще й далі вчитимуться з усяких наукових книжок, писаних нашою мовою; а всякі громадські й урядові справи умітимуть вони краще впорядковувати, ніж тепер, бо раз, що самі будуть розумніші, освіченіші, а друге, незрозуміла мова не буде їм перешкоджати тямити ті справи» [9, с. 93].

Зазначимо, що початок професійної вчительської діяльності Б. Грінченка (1883 р.) припав на часи посилення духовної реакції російського царату проти українського населення. Ще з періоду царювання Петра I, як зазначає сучасний історик В.С. Білоцерківський [1], українська культура, особливо українська мова та література, почали зазнавати гоніння з боку царської влади. У другій половині XIX ст. антиукраїнська реакція досягла свого апогею. Так, у 1862 р. було заборонено недільні школи на українських землях, а далі витіснено й українську мову: у 1863 р. вийшов Валуєвський циркуляр про заборону видання книжок для освіти українською мовою, а в 1876 р. цар Олександр II видав Емський указ про заборону українського письменства [1, с. 296]. Відповідно до імперської російської доктрини головним засобом пригнічення національних меншин мала стати системна русифікація, яка починалася зі шкільної лави [1, с. 302-303]. І Б. Грінченко взяв на себе тяжку ношу допомогти своєму народові зійти з «безпросвітнього шляху», створити достойну його культурної традиції шкільну освіту.

До найважливіших проблем тогочасної школи на українських теренах, яку слід було розв'язати якнайшвидше, Б. Грінченко відносив відсутність вільного вибору учнями мови навчання. Він був категорично проти використання мови як засобу станового, класового і національного розмежування, здійснення морального і психологічного тиску на людей.

Зокрема у дописі «Народні вчителі і українська школа» до газети «Громадська думка» (1906 р.) діяч наголошував: «Мова не може бути «панською», або «мужицькою», «міською» або «сільською», вона повинна бути основою взаєморозуміння і злагоди в суспільстві, взаємодії і підтримки всіх здорових сил нації. Мова є одночасно і засобом і формою вияву думки, творчого освоєння дійсності. У ній відображається історично неповторний духовний досвід народу, із втратою якого люди стають значно біднішими» [5, с. 77].

Систематизуючи свої роздуми про національну школу у згаданій статті, Б. Грінченко стверджував: «Без народної мови нема і не може бути народної просвіти. А зробити се велике діло можна тільки тоді, коли вчителі будуть свідомими українцями і вчитимуть у вільній народній українській школі» [5, с. 85].

Б. Грінченко своєрідно пов'язував важливість рідномовності освіти і дотримання наступності у навчанні у всіх типах навчальних закладів. У нарисі «Якої нам треба школи» (1907 р.) він обґрунтовував ідею, що умовою єдності системи освіти має бути саме рідна мова навчання. Борис Грінченко радив починати створювати національну систему освіти з її початкової ланки – народної школи, й паралельно перебудовувати роботу гімназій та університетів: «... щоб по середніх школах якомога швидше завели науку української мови, українського письменства та історії українського народу; щоб самі науки заведено й на університеті, та ще треба там і українського народознавства. А як якийсь час так побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і українську мову добре знатимуть і могли б і для гімназій, і для університетів і книги до науки поскладати, і самим бути учителями по гімназіях та професорами по університетах.» [9, с. 98]

Ключовою умовою створення національної школи Б. Грінченко вважав активну самовіддану працю української інтелігенції. Понад це, єднання інтелігенції з народом, писав він, «може мати взаємну користь, адже справжній смисл життя і діяльності визначається в розумінні інтересів свого

народу» [9, с. 96]. У просвітницькій діяльності національної інтелігенції педагог виділяв такі два першочергові завдання: по-перше, інтелігенція має оволодіти українською мовою; по-друге, єднання інтелігенції з простим народом відбудеться лише тоді, коли всі школи на українській землі стануть українськими [9, с. 97]. Інтелігенція, за його твердженням, має стати організатором і об'єднуючою ланкою у боротьбі за культуру і освіту, повинна роз'яснювати народу трагедію денационалізації, передавати нащадкам національний культурно-історичний досвід.

Борис Грінченко болісно споглядав втрату національних ознак значною частиною сучасної йому української інтелігенції, особливо тією, яка опікувалася освітою народу. Про це він зокрема написав ще у статті «Яка тепер народня школа на Україні» (1896 р.): «Народпросвітній рух, щоб статися широким і глибоким, мусить бути національним, українським, тобто наша інтелігенція тільки тоді може справді зворушити народні маси просвітою, коли перестане бути панамі-чужинцями на своїй землі, не стане жертви очима Петербург та Москву, а повернеться до мови й духу своєї нації і, зрозумівши добре шлях, який рідному народові визначила історія, піде сим шляхом в праві просвітній і потроху, не кидаючи ніколи боротьби, виб'є з-під урядових рук народню школу й письменство – тоді і тільки тоді й можна нам сподіватися добра» [8, с. 150].

Наголосимо, що Б. Грінченко багато сподівань покладав на сили національно свідомого українського учительства [5, с. 84]. У статті «Народні вчителі і українська школа» (1906 р.) він писав: «Народні вчителі не повинні пасивно чекати, коли суспільний рух покличе їх до виконання громадського і професійного обов'язку, а брати активну участь у процесі духовного відродження нації, водночас покращуючи свою загальнокультурну, теоретичну й методичну підготовку» [5, с. 84-85]. На наше переконання, прикладом такого виконання громадського та професійного обов'язку був сам Б. Грінченко.

Педагогічні погляди Бориса Грінченка протягом життя хоча і змінювалися, поглиблюючись і викристалізовуючись, але незмінним залишалось його прагнення до реалізації ідей демократизації шкільної справи, її гуманізації, а головне – надання змісту навчання й виховання національного характеру, що передбачає навчання дітей рідною мовою, вивчення національної історії, фольклору, традиційної культури, елементів народознавства. Сукупно всі зазначені освітні аспекти сприяють засвоєнню духовних цінностей свого народу. У статті «Якої нам треба школи» Борис Грінченко висловив невідкладну потребу в організації національної школи: «Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменництва, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах» [9, с. 98]. Значною мірою ці ідеї не втратили своєї актуальності і сьогодні, більше того вони набули нового забарвлення в контексті широкомасштабних процесів оновлення української освіти.

Виходячи з вивчення праць Бориса Грінченка, його погляди на мету і завдання національної школи можна узагальнити так: школа повинна бути національною, народною, загальнодоступною і взаємодіяти з соціальним середовищем. Навчально-виховний процес має бути частиною духовного життя суспільства, базуватися на принципах природовідповідності, демократизму, гуманізму, історичності, наочності, системності викладу знань. Навчання українських дітей має здійснюватися лише українською мовою, а вчитель має стати якісно новою особистістю, обізнаною із педагогічною та художньою літературою. Безперечно, зазначені міркування видатного просвітника мають для українців позачасову цінність.

Отже, надання змісту навчання й виховання національного характеру за Б.Грінченком передбачало навчання дітей рідною мовою, вивчення національної історії, фольклору, традиційної культури, елементів народознавства. Він доводив, що сукупно всі зазначені освітні аспекти сприяють засвоєнню духовних цінностей свого народу. Значною мірою ці ідеї не втратили своєї актуальності і сьогодні, більше того вони набули

нового забарвлення в контексті широкомасштабних процесів оновлення української освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоцерківський В.Я. Історія України: Навчальний посібник. / В.Я. Білоцерківський – Вид. 2-е, випр. і доп. – Харків: «ОВС», 2007. – 576 с.
2. Веркалець М.М. Педагогічні ідеї Б.Д.Грінченка / М.М.Веркалець. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
3. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Бориса Грінченка / В. Дурдуківський – К. 1929. – 28 с.
4. Грінченко Б.Д. Змиевские педагогические курсы / Борис Грінченко // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. – К. : [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 481–483 [передрук статті 1883 р.].
5. Грінченко Б.Д. Народні вчителі і вкраїнська школа / Борис Грінченко // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. – К. : [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 65–86 [передрук статті 1906 р.].
6. Грінченко Б.Д. Оповідання з української старовини / Борис Грінченко // Зібрання творів. Народопродвіття спадщина. Кн. 1 / Б. Грінченко ; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. В. Бурко, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; голов. ред. ради, кер. проекту В. О. Огнев'юк ; передм., комент., прим. А. І. Мовчун. – К. : [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2014. – С. 359–424 [передрук статті 1906 р.].
7. Грінченко Б.Д. Цель народной школы / Борис Грінченко // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. – К. : [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 501–506 [передрук статті 1885 р.].
8. Грінченко Б.Д. Яка тепер народня школа на Вкраїні / Борис Грінченко // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. – К. : [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 113–151 [передрук статті 1896 р.].
9. Грінченко Б.Д. Якої нам треба школи / Борис Грінченко // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. – К. : [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 86–99 [передрук статті 1907 р.].
10. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / Адвентина Животенко-Піанків. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1999. – 176 с.

Рецензент

Дічек Н. П. – д. пед. н., проф.

Стаття надійшла до редакції 13.07.2016

ИДЕИ БОРИСА ГРИНЧЕНКО О ЦЕЛИ И ЗАДАЧАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Коляденко Ольга Владимировна

аспирант I-го года обучения специальности 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики» кафедры теории и истории педагогики, начальник отдела учебно-организационной работы НМЦ стандартизации и качества образования
Киевский университет имени Бориса Гринченко, г. Киев
o.yanko@kubg.edu.ua

Аннотация. В статье рассматриваются идеи Бориса Гринченко о цели и задачах национальной школы. Проанализированы труды выдающегося педагога и интерпретационные работы последователей его идей, ученых последней трети XX века, в которых исследуются взгляды Б. Гринченко на предназначение и задачи развития украинской школы. Показано, что педагог обосновал необходимость организации школы, национальной по содержанию образования и по духу, которая была бы общедоступной, обучала на родном языке и взаимодействовала с социальной средой.

Ключевые слова: Борис Гринченко; национальная интеллигенция; национальная школа; родной язык; самообразование учителя.

BORYS GRINCHENKO IDEAS ABOUT THE PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE NATIONAL SCHOOL

Olga V. Kolyadenko

first year postgraduate of the specialty 13.00.01 "General pedagogy and history of pedagogy",
head of educational and organizational work
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv
o.yanko@kubg.edu.ua

Abstract. The article deals with Boris Grinchenko ideas of the purpose and objectives of the national school. Analyzed the works of the outstanding teacher and interpretative intelligence successors of Ukrainian scientists of the last third of the twentieth century on Boris Grinchenko's considerations about the purpose and objectives of development of the ukrainian national school. It was shown that a teacher had proved necessity of the organization of the school, which had the national educational content and the spirit, would be publicly available, teach in the native language and interact with the social environment.

Keywords: Boris Grinchenko; national intellectuals; national school; native language; teacher's self-education.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bilotserkivs'kyi V.Ya. History of Ukraine: Navchal'nyy posibnyk. / V.Ya. Bilotserkivs'kyi – Vyd. 2-e, vypr. i dop. – Kharkiv: «OVS», 2007. – 576 s. (in Ukrainian)
2. Verkalets' M.M. Borys Grinchenko pedagogical ideas / M.M.Verkalets'. – K.: Znannya, 1990. – 48 s. (in Ukrainian)
3. Durdukivs'kyi V. Borys Grinchenko pedagogical practice / V. Durdukivs'kyi – K. 1929. – 28 s. (in Ukrainian)
4. Grinchenko B.D. Zmiev's pedagogical courses / Boris Grinchenko // Zibrannya tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 1 / Kyiv. un-t im. B. Grinchenka ; uporyad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko ; vstup. slovo V. O. Ohnev'yuka; peredm., koment., prym. V. V. Yaremenka. – K. : [Kyiv. un-t im. B. Grinchenka], 2013. – S. 481–483 [peredruk statti 1883 r.]. (in Russian)
5. Grinchenko B.D. National teachers and vkrayins'ka school / Borys Grinchenko // Zibrannya tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 2 / Kyiv. un-t im. B. Grinchenka ; uporyad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko; koment., prym. V. V. Yaremenka. – K. : [Kyiv. un-t im. B. Grinchenka], 2013. – S. 65–86 [peredruk statti 1906 r.]. (in Ukrainian)
6. Grinchenko B.D. Stories of ancient Ukraine / Borys Grinchenko // Zibrannya tvoriv. Narodoprosvitnya spadshchyna. Kn. 1 / B. Grinchenko ; Kyiv. un-t im. B. Grinchenka ; uporyad. O. V. Burko, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko ; holov. red. rady, ker. proektu V. O. Ohnev'yuk ; peredm., koment., prym. A. I. Movchun. – K. : [Kyiv. un-t im. B. Grinchenka], 2014. – S. 359–424 [peredruk statti 1906 r.]. (in Ukrainian)
7. Grinchenko B.D. Goal of national school / Boris Grinchenko // Zibrannya tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 1 / Kyiv. un-t im. B. Grinchenka ; uporyad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko ; vstup. slovo V. O. Ohnev'yuka; peredm., koment., prym. V. V. Yaremenka. – K. : [Kyiv. un-t im. B. Grinchenka], 2013. – S. 501–506 [peredruk statti 1885 r.]. (in Russian)
8. Grinchenko B.D. Why is now the national school in Ukraine / Borys Grinchenko // Zibrannya tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 1 / Kyiv. un-t im. B. Grinchenka ; uporyad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko ; vstup. slovo V. O. Ohnev'yuka; peredm., koment., prym. V. V. Yaremenka. – K. : [Kyiv. un-t im. B. Grinchenka], 2013. – S. 113–151 [peredruk statti 1896 r.]. (in Ukrainian)
9. Grinchenko B.D. What school do we need / Borys Grinchenko // Zibrannya tvoriv. Pedahohichna spadshchyna. Kn. 2 / Kyiv. un-t im. B. Grinchenka ; uporyad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko; koment., prym. V. V. Yaremenka. – K. : [Kyiv. un-t im. B. Grinchenka], 2013. – S. 86–99 [peredruk statti 1907 r.]. (in Ukrainian)
10. Zhyvotenko-Piankiv A. Borys Grinchenko pedagogical and educational work / Adventyna Zhyvotenko-Piankiv. – K.: Vyd. tsentr «Prosvita», 1999. – 176 s. (in Ukrainian)